

DIGESTA
IUSTINIANI AUGUSTI

RECOGNOUIT

ADSUMPTO IN OPERIS SOCIETATEM PAULO KRUEGERO

TH. MOMMSEN

VOL. I

ACCEDUNT TABULAE DUAE

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXVIII

EDUARDO BOECKINGIO

ADOLPHO FRIDERICO RUDORFF

IURISCONSULTIS PHILOLOGIS

SOCIIS COLLEGIS AMICIS

D · D

liber eadem aetate qua scriptus est item perpetuam emendationem subit ad exemplum digestorum antiquissimum et optimum, ut iam unus liber duorum instar sit: id quod quamquam ante nos nequaquam ignorabatur, tamen quatenus pertineat nunc demum intellegitur, cum ex emendationibus manus secundae pleraeque eaeque optimae apud priores editores tacite magis admissae sint quam diserte adnotatae. sed quae ratio intercedat inter libri scriptorem et emendatorem et utra auctoritas potior sit, tum quaeremus, cum editione hac ad finem perducta uniuersa uaria lectio publice proposita erit: est enim quaestio anceps et admodum difficilis. nunc hoc tantum obseruabo secundum scriptorem plurimis quidem locis primariam scripturam emendauisse ex libro scripto praestantissimo, ut quod digesta in uniuersum expedite leguntur et solita librorum portenta perraro in contextu apparent, id maxime factum sit propter emendationem illam antiquissimam: sed eundem librum secundum aliis locis neque iis paucis traditam lectionem perperam ex ingenio cum emendare uellet interpolauisse, ut saepe dubius haereas, utram scripturam sequare. sane quod hodie critici commendare solent quodque utique plerumque consentaneum, certe semper commodum est, ut unum aliquem auctorem tamquam ducem tibi deligas, quem non relinquant nisi propter idoneam causam, id magnopere uereor, ut ad hanc quaestionem inter Florentinam priorem et posteriorem certa ratione umquam conuertatur. equidem ingenue fateor saepe me in ea diiudicatione incertum haesisse: quamquam in summa re emendatoris auctoritas apud me potior fuit multis locis iniuria sprete a prioribus editoribus.

Florentini libri uix est quod moneamus integram uariam lectionem hic edi, ut uel orthographica omnia quae in textum non sunt recepta (reperi autem quaecumque si non uera at certe tolerabilia uidebantur) suis locis indicarentur in adnotatione: nisi quod non adscripsimus, quotiens emendator in numeralibus quale est *uicensimus n* litteram sustulerit a primo librario perpetuo fere positam, nec magis adnotauius prauam uocabulorum diuisionem saepe ab emendatore ad ueram formam reuocatam. denique de librorum inscriptionibus melius agetur in operis praefatione, ubi proponuntur coniunctae. in Florentina scriptura referenda significau

F^a primitiuam scripturam mutatam manu eadem:

F^b emendationem librarii primi:

F^c primitiuam scripturam non a prima manu mutatam, sed a secunda:

F^d emendationem librarii secundi emendatoris ordinarii:

F^e emendationem profectam ab antiqua quidem manu, sed non correctoris ordinarii¹⁾:

f emendationem aetatis recentioris, id est Bononiensis:

F^{ua} Florentini libri lectionem, qualis fuit antequam emendaretur a manu antiqua incerta, siue ea primi librarii fuit siue emendatoris antiqui.

F^{ua} indicat Florentini libri lectionem emendatam a manu antiqua incerta.

in iis quae afferuntur ex Florentino libro litteras comprehendunt postea deletas, scilicet ubi sequitur *F*^b, a manu prima, ubi sequitur *F*^c, a manu secunda, ubi sequitur *F* nudum, a manu antiqua incerta. exempli causa *po'te'st F*^b indicat codicis librum scripsisse *post*, ipsum emendasse *post*: *po'te'st F*^d indicat librum codicis scripsisse *post*, emendatorem inde fecisse *post*.

in iis quae afferuntur ex Florentino libro similiter litteras comprehendunt postea adiectas siue a manu prima siue a manu secunda siue a manu antiqua incerta, prout sequitur aut *F*^b aut *F*^c aut *F* nudum.

¹ Errore meo factum est, ut in primis plagulis male daretur *f* pro *F*^d locis his: p. 4, 2 (ubi non *quanti* est in codice, sed *qua uti* itaque lectio librorum reliquorum *aliqua uti* in ipso Florentino libro adest ex emendatione antiqua). p. 6, 7. p. 8, 16. 20. 22. p. 9, 10. 17. p. 43, 5. 10. 35. p. 44, 12 (sed dubitatur de manu). p. 45, 4. 6. 15. 21. p. 46, 40. p. 48, 27. p. 50, 31. p. 51, 38. 39. p. 52, 19. p. 53, 19. p. 55, 13. p. 57, 8. 10. 12. 24. 28. 32. p. 59, 3. 4. 13. 26. 31. p. 60, 2. 11. 21. 35. p. 61, 33. p. 63, 2. p. 64, 7. Ceterum emendationes hae ab iis, quae proficiscuntur a correctore ordinario, auctoritate non multum uidentur differre: scilicet aliae petitae uidentur ex exemplo magis emendato, aliae ex coniectura.

interrogationis maius (sic *F*¹?) indicat ipsam lectionem dubiam esse, minus (*F*²) dubitari de emendationis auctore, utrum sit is qui codicem scripsit an emendator posterior. quod similiter pertinet ad reliquos codices. praeterea tenendum est signum id semper referri ad solam notam proxime praecedentem, ut ubi legitur e. c. *PV?LU*, sola Vaticani libri lectio dubia habenda sit.

Quinternionum denique foliorumque codicis Florentini numeros in editionis margine adscripsimus.

Haec interim sufficient de libro primario Florentino.

2. Palimpsesti codicis digestorum Neapolitani (*N*) quae supersunt pertinentia ad librum eorum decimum expressi in additamento primo adiectis etiam scripturae speciminibus: ibidem exposui de subsidiis quae ad ea edenda nactus sum. lectionem Florentinam liber Neapolitanus duobus locis p. 310, 27 et p. 329, 18 supplet, item duobus p. 310, 7. 21 uerba male repetita expellit, quattuor locis tollit mendas, sed leues omnes, p. 310, 15. p. 328, 34. p. 329, 15. p. 335, 3.

3. Codicis digestorum in papyro scripti Schoenborniani (*S*) quae supersunt pertinentia ad librum digestorum quadragesimum quintum item expressi in additamento secundo, ubi pariter dixi de libri indole subsidiisque meis.

4. Libri decimi titulum primum, qui est finium regundorum, habemus in gromaticorum (*G*) corpore eo quod seruauerunt libri duo saeculi noni uel decimi, Guelferbytanus Gudianus n. 105 collatus a Carolo Lachmanno, et Vaticanus Palatinus n. 1564 mea causa recognitus a Reinholdo Kekulé: uideantur huius ed. p. 306 et gromaticorum editionis Lachmannianae vol. 2 p. 42 sq. quod corpus qui condidit mensor aetatis fortasse Iustinianae titulum eum desumpsit ex digestorum codice a Florentino diuerso et magis emendato, unde in hoc titulo Florentina lectio ex gromatico libro suppletur sexies (p. 306, 10. 16. 18. p. 307, 14. 18. 24), emendatur item sexies (p. 306, 22. p. 307, 3. 4. 5. 25. p. 308, 3).

II. Secundo loco adhibui ut par erat et in margine citauit pauca quae hodie supersunt uolumina ex ingenti numero eorum quae excusserunt Iustiniani prudentes, Gaii institutiones Pauli sententias Ulpiani regulas: deinde ex capitibus in digesta relatis si qua redeunt in aliis iuris tractatibus quos habemus, maxime in fragmentis quae dicuntur Uaticanis et in collatione legum Mosaicarum et Romanarum: denique qui loci in iure Iustiniano aut bis leguntur (quo item quodammodo referas capita quaedam quae ex digestis transiisse uidentur in partes Institutionum non Gaianas) aut alio loco proponuntur alio citantur adscripto nomine iurisconsulti. nam a locis qui non sunt nisi similes in margine laudandis consulto abstinui. ita quae afferuntur rara quidem sunt, sed eadem utilissima: inde enim intellegimus, quid secuti sint digestorum conditores, cum ea quae apud auctores inuenissent aut in compendium redigerent aut data opera immutarent. hinc commodum uisum est eius generis uariam lectionem plenam adnotare in marginis inferioris loco superiore.

III. Byzantii prudentes qui saeculo sexto digesta Graece uerterunt quantum conferant ad eorum crisin licet nemo ignoret, tamen clarius etiam quam antea hac mea editione puto demonstrari: nam ut uerum fateamur, perpetua subsidia in digestis emendandis non habemus nisi Florentinum librum ipsum eiusdemque correctorem et Graecarum uersionum reliquias. nec dubitandum est, ubicunque Florentina lectio aut prior aut posterior confirmetur Graecorum auctoritate, ibi, excepto casu rarissimo et fortasse unico qualis habetur p. 3, 17, tenere nos ipsam archetypi Iustiniani scripturam et eatenus in ea adquiescendum esse, ut, si quid in ea erratum esse deprehenditur, ibi compilatores credendi sint aut adhibuisse libros parum emendatos aut ipsi errasse. ceterum de Graecarum uersionum natura et usu hoc loco non disseram, cum quaestio et longa sit et uix mea: pauca tantum adnotabo quae maxime ad hanc editionem pertinent. notum est nullam digestorum Graecam uersionem extitisse factam κατὰ νόδα, qualis fuit Codicis Iustiniani interpretatio Thalelaeana: sed aut latius exspatiantur digestorum interpretes, ut uersio ad commentarii formam prope accedat, quales sunt quae sub nomine τοῦ πλάτορος laudantur quaeque hodie fere leguntur inter reliquias scholarum Stephanianarum: aut digestorum uerba proponunt in compendium redacta, quod facere solet et Cyrillus, cuius uersionis partem non exiguum seruant

scholia Basilicorum, et Anonymus, cuius uersionem hodie legimus fere pro eodem textu recepto. sane caute adhibendae sunt utriusque generis interpretationes, quippe quarum auctores modo omittant quaedam modo de suo addant modo tradita emendent: quique eas adhibebit, nisi antea et uniuersam earum indolem perdidicerit et diligenter examinarit in singulis titulis quaenam Graecorum interpretum condicio sit (uariat enim secundum libros Basilicorum, cum scholiorum ratio minime aequabilis sit), ne is uideat, ne Graecorum commentis Latina corrumpat magis quam corrigat. equidem tantum absum ut rem perfecisse me contendam eaque omnia ex Graeco corpore iuris attulisse, quae inde ad digestorum crisin utilia afferri possunt, ut haec omnino editionis criticae notis comprehendere posse negem: immo qui uere elaborabit in digestis emaculandis, ei semper redeundum erit ad ipsos Graecos. sed tamen non puto hoc nomine me nihil egisse. nam primum curauit, ut ubi uerae auctoritates inter se dissident, maxime ubi Florentina manus prior posteriorque in diuersa abeunt, eam litem si fieri potest finirem allato Graecorum testimonio. non idem feci ubi dissident inter se codices Bononienses et Florentini, cum illorum auctoritas tam exigua sit uel potius nulla, ut qui Florentinam ope Graecorum tueantur aduersus Accursium uel adeo Haloandrum, ii mihi probare uideantur meridie solem lucere: contra sicubi secundi ordinis libri praeter consuetudinem uerum uidentur seruasse idque confirmatur a Graecis, eiusmodi consensum ut par erat diligenter adnotauit. praeterea ubi Florentinam lectionem aut constat aut certe suspicari licet hiare uel corruptam esse, si qua repperi apud Graecos ad eiusmodi locorum crisin pertinentia, siue traditam lectionem confirmabant ea siue inde recedere uidebantur, omnia adscripsi, ratione habita etiam interpretationum diuersarum: nam ubi duas uel tres eiusdem loci uersiones Graecas inter se conferre licet, id quod fieri potest non raro, nemo non intellet quantum inde crisin etiam Latinorum proficiat. — In Basilicis, quae notauit littera B adiecto praeterea plerumque interpretis nomine, adhibuisse me editionem Heimbachianam cum supplemento quod edidit Zachariae consentaneum est: adhibui praeterea Epitomen iuris editam ex parte maiore in eiusdem iuris Graeco-Romani uolumine secundo (Lipsiae 1856 p. 265 sq.) et tractatum de temporibus siue τὰ χρονία editum ab eodem (Heidelbergae 1836), licet ex neutro libello multum profecerim: ab reliquis autem Byzantii iuris auctoribus eo magis abstinui, quod non ex iuris Iustiniani libris pendent, sed ex ipsis Basilicis.

IV. Restant secundi ordinis libri, scilicet qui sunt scripti inde a saeculo nono, profecti fere a iuris auctoribus Bononiensibus. et in ea quidem digestorum parte quam ii appellare solent digestum uetus, complectente digesta a principio usque ad 24, 3, 2 uerb. *Ulpianus libro trigensimo* (ibi enim finiunt libri scripti uetustiores omnes) ad hanc editionem ornamdam adhibiti sunt eius generis libri quinque hi:

R = codex bibliothecae publicae Berolinensis olim Rosnyanus Lat. fol. n. 269 saec. IX, omnium huius classis antiquissimus et praestantissimus, sed qui praeter extremam partem Institutionum non habet nisi D. 1, 1, 1 — 5, 24. 6, 8 — 7, 3. contuli ipse et uariam lectionem attuli plenam. scripturae specimen methodo photolithographica paratum exhibet tabula adiecta prior.

P = codex bibliothecae publicae Parisinae n. 4450 scriptus saec. XI exeunte uel incipiente XII, id est eo tempore quo floruit Irnerius († post a. 1118), omnium huiusce classis, qui quidem integri sint, antiquissimus et praestantissimus. contulit eum primum Schraderi causa Kauslerus Parisiis, denuo ego Berolini. scripturae specimina tria exhibent tabulae adiectae.

V = codex bibliothecae Uaticanae n. 1406 item saec. XI exeuntis uel incipientis XII et praecedenti libro ut aetate suppar, ita per omnia simillimus, ut ex eodem archetypo utrumque descriptum esse manifestum sit. usus sum collatione, quam Schraderi causa Blunius confecit, seruata hodie in bibliotheca Tubingensi ms. 303. XIII: praeterea meo iussu Reinholdus Kekulé contulit denuo libri quinti titulos 3 — 6.

L = codex bibliothecae uniuersitatis Lipsiensis n. 873, cuius pars antiqua scripta est imperite et parum emendate saec. XII: reliqua adiecit librarius saec. XIII. contuli ipse Berolini. specimina scripturae duo exhibent tabulae.

Index bibliothecae uniuersitatis Patauinae n. 941 saec. XII a librario prudentissimo
 rectissime scriptus. contuli ipse Berolini. specimina scripturae tria exhibent tabulae.
 Harum librorum duo tantum integri sunt *PU*: a *V* aut absunt aut recentius suppletæ sunt
 partes quaedam librorum 7. 11. 12. 15. 20. 21: codicis *L* pars uetustior non habet nisi
 libros 3—15. 22—24 neque eos integros omnes: ex *R* denique non superesse nisi partem
 libri primi supra iam obseruauī. quæ omnia accuratius indicabunt auctoritates in ima sin-
 gularum paginarum margine indicatæ notis suis. digestis quæ præfiguntur in libro Flo-
 rentino a secundi ordinis libris absunt omnia, nisi quod titulorum index et quidem omnium
 quinquaginta librorum est in uno codice *P* inter libros nonum et decimum medius inter-
 iectus. contra legum inscriptiones codices quibus usi sumus omnes habent plenas: Graeca
 plena et satis emendata habet *R*, cum ceteri pleraque eorum omittant, reliqua proponant
 plus minus deprauata, sed ut *PV* hoc nomine longe praestent reliquis duobus. hoc aegre
 fero nullum me huiusce ordinis librum nancisci potuisse, qui ita manserit, ut initio per-
 scriptus fuit: nam quotquot extant libri antiquiores, eorum pristina lectio a posterioris
 aetatis prudentibus exacta est ad receptam postea apud Italos et quodammodo ordinariam
 Bononiensem, ut aliis locis modo in hoc modo in illo libro primitiua scriptura adhuc
 dignoscatur, aliis plane perierit. eiusmodi pristinae codicis alicuius scripturae defectum
 propter litram significauī fere uerbis *def. P^a* et sic deinceps. non attendi autem in his
 libris omnibus nisi ad primitiuam scripturam, ut tamen in Parisino libro scriptura primitiua
 postea mutata semper distingueretur addita nota (*P^a*) a scriptura antiqua quæ mansit (*P*).
 praeterea emendationes non indicaui nisi ex certa causa, maxime ut immutationum et inter-
 polationum propagines inde perciperentur: ubi autem indicare eas uisum est, id feci num-
 quam morans in manibus distinguendis, sed his notis perpetuo usus, ut primitiuam scriptu-
 ram significarem a litterula (*P^a*), emendationem siue eiusdem manus siue posterioris littera *b*
 (*P^b*), emendationem si qua est secundam littera *c* et sic porro. denique primitiuae quoque
 scripturae discrepantiam plenam non attuli nisi duorum librorum primariorum *RP* sup-
 pressisque in his quoque orthographicis omnibus, quæ ex libris post Carolum magnum
 scriptis ut proferat nemo a se impetrabit qui cur quid faciat secum reputare soleat. de-
 nique ubi propter lituras de quibus diximus hodie deficit Parisini libri prima manus, eum
 defectum plerumque ibi tantum indicaui, ubi ex reliquis libris intellegatur Parisini lectio
 primitiua a Florentina diuersa: neque enim tanta est Parisini libri auctoritas, ut operae
 pretium sit scire, quibus locis olim recedere potuerit a Florentina, cum pristina scriptura
 ipsa neque in eo appareat neque ex affinibus libris efficiatur. reliquis tribus libris *VLU*
 ita usi sumus, ut sicubi aut discrepant *F* et *RP* aut deficit, ut dixi, Parisini manus prima,
 eos adhiberemus, contra ubi consentiunt *FRP* uel, ex quo *R* deficit, ubi consentiunt *FP*,
 reliquorum dissensum insuper haberemus: id quod in auctoritatibus allegandis ita signifi-
 caui, ut codices non plene collati a reliquis distinguerentur uirgulis circumductis sic
 (*VLU*). ceterum excepto libro Uaticano, de quo ne quid colligant lectores moneo ex mero
 silentio (neque enim ita collatum habui ut satis de lectione constaret praeterquam in uerbis
 diserte inde enotatis), cum quattuor reliquos libros ipse una excusserim diligenter, primarii
 duo etiam bis repetita lectione collati sint, ex eorum uaria lectione non multa casu prae-
 termissa esse confido.

His quinque libris scriptis contentus missa feci excerpta media aetate ex digestis sumpta,
 ut magistri Uacarii et quæ sunt eius generis alia, cum et tempore posteriora sint ipsis
 libris scholae Bononiensis qui hodie extant antiquissimi et lectionem sequantur uel his
 libris longe deteriore. spreui item secundi ordinis libros reliquos, qui ingenti numero ex-
 tant per omnes bibliothecas dispersi, cum eorum complures aut collatos haberem ab aliis
 Schraderi causa aut nullo negotio parare potuissem a me conferendos. similiter abiici edi-
 tiones omnes cum alias tum Haloandrinam (a. 1529). hi enim libri tam scripti quam editi
 ita pendent a prioribus, ut quidquid proprium habenttribuendum sit aut repetitæ Florentini
 codicis lectioni (cuius generis praesertim ea sunt quæ in marginibus librorum meliorum
 afferuntur ex 'Pisana' passim nomine citata, in ordinem autem uerborum recepta non le-
 guntur nisi in libris inde a saeculo XIII exaratis, desumpta ex collatione Florentini

libri instituta post stabilitam quodammodo lectionem ordinariam Bononiensem) aut errori librariorum aut, si quando propriam eamque probabilem lectionem proponunt, emendationi et coniecturae: quas coniecturas antiquas ubi in libro scripto offendi, nomine librorum deteriorum (*dett.*¹) allegare soleo, ubi in libro edito, editiones (*edd.*) cito. scio apud iuris prudentes, quorum hodie auctoritas obtinet, eius generis libros mirifice suspici: neque tamen apud quemquam eorum explanatum uidi, cur audire malint qui exararunt petias istas Bononienses quique deinde easdem petias typothetis tradiderunt quam librum non dicam Florentinum, at certe Parisinum Uaticanumue duobus minimum saeculis anteriores. nec magis ullam lectionem allatam uidi siue ex libro cum glossa ordinaria siue ex Koburgerianis illis et Iensonianis et Ragazzonianis editionibus uel adeo ex ipso Haloandro, quae apud antiquiores non reperiat neque certa ratione repetatur aut ex errore librarii editorisue aut ex emendatione. quod si qui improbabant, eorum est contrarium docere et demonstrare, quinam ex librariis editoribusue illis codicem nactus sit ab iis quibus adhuc utimur diuersum indeque digestorum uerba emendarit. sed tamen ne nimium sumpsisse mihi uidear (fortasse enim, ex quo iuris consultorum castra deserui et contuli me ad philologos homines suspiciosos et librorum nouiciorum hodie fere contemptores, inhabilis factus sum ad istius generis thesauros recte aestimandos), in additamento tertio speciminis causa uariam lectionem exhibui excerptam ex eiusmodi generis libris aliquot, qui forte ad manus fuerunt, ut inde appareret nihil in iis reperiri quod et proprium et bonum sit, Haloandrum autem, qui nescio quomodo saepius citatur quam reliqui editores antiqui pariter inutiles, non proposuisse nisi lectionem uulgatam multis locis recte emendatam ad Florentinam, plurimis autem coniectura eaque plerumque temeraria, raro felici.

Longe difficilior quaestio est de ipsis illis libris, quos in secundo ordine primum locum obtinere uidimus: cui disquisitioni cum locus futurus sit in praefatione editionis absolutae (neque enim recte institui potest nisi publice proposita uaria lectione codicum secundi ordinis meliorum, certe quatenus peruenit digestum uetus), interim paucis comprehendemus quae necessaria uidentur esse, ne fallantur qui hac editione utentur in ea adhibenda et maxime in librorum *PVLU* uaria lectione aestimanda: nam ad *R* quatenus pertineant quae iam dicentur, non definio.

1. Secundi ordinis codices digesti ueteris originem ducere ex codice eodem hodie deperdito (*Z*) probant cum innumeri loci pariter aut hiantes aut corrupti in codicibus secundi ordinis omnibus tum quattuor foliorum transpositio in libro XXIII, quam habent habueruntue codices nostri quattuor *PVLU* omnes quamque aliqua ex parte tabula secunda repraesentat. eae mendae cum a prudentibus recentioribus deinceps magna ex parte corrigerentur ope codicis Florentini (quamquam non paucae earum uel in recepta lectione Bononiensi adeoque in Haloandrina resederunt neque sublatae sunt omnes nisi editione Taurelliana ad ipsum Florentinum librum exacta), sequitur, ut codices, qui deriuantur ex archetypo deperdito *Z*, quo antiquiores sunt, eo propius accedant ad eius lectionem, cum recentiores magis magisque ad Florentinam deflectant: ita uel inter nostros libri *PVL* multis locis et quidem aliis alius antiquam lectionem seruauit, ubi liber *U* ad Florentinam exactus est.

2. Codicem *Z* negari non potest et ipsum descriptum fuisse ex libro Florentino. probant hoc primum quaecunque ex digestis reperiuntur seruata in libris Florentino auctoritate paribus, scilicet et titulus finium regundorum qualem exhibet corpus gromaticorum et laciniae Neapolitanae: nam quaecunque ueri hi testes in Florentina lectione emendant, in iis codicibus *Z* propago conspirat cum Florentina. deinde mendae libri Florentini uel minimae quaeque et apertissimae redeunt fere in libris secundi ordinis eoque magis redeunt, quo ipsi libri praestantiores sunt. tum quibusdam locis, ubi pristina lectio Florentina ab emendatore perperam mutata est, secundi ordinis libri et ipsi interpolationem receperunt (ita e. c. p. 252, 5. p. 329, 10): contra aliis locis iisque longe pluribus, ubi in Florentino libro uerba quaedam recte sublata mutatae sunt, alterius classis codices lectionem habent

¹ Itaque ubi *R* extat, '*dett.*' significant libros reliquos siue omnes siue quosdam excepto Bero-
linensi: item ubi *R* deficit, libros reliquos siue omnes siue quosdam excepto Parisino.

originem ex Florentina priore posterioreque male conflata (e. c. p. 328, 5). eiusmodi errores uel in ea parte quam nunc edidi abundant, quorum originem nisi ad artificia confugas a uera critica arte aliena nemo explicabit nisi ut hoc sumat codicis *Z* scriptorem ante oculos habuisse ipsum librum Florentinum. addam simile argumentum desumptum ex D. 23, 3, 9. 10 omnium eius generis euidentissimum. nimirum in dictae legis 9 § 1 inter uerba *dominium inuito et eo fatendum est* codices *PVLU* interponunt uerba *utilitur eueniet enim si aestimata sit et ea mulier* desumpta ea ex l. 10 pr., ubi desunt: scilicet eadem uerba cum omisisset Florentini codicis librarius, suppleuit qui eundem emendauit in fine paginae proxime praecedentis, quae pagina cum finiat uerbis *dominium inuito*, qui librum descripsit facillime supplementum ibi adnectere potuit, ubi uere legitur in codicibus ex *Z* propagatis neque ad Florentinum denuo exactis. — Sane in hac secundi ordinis librorum deruatione si consistere liceret, peruentum esset ad solutionem si non expetitam, certe expeditam: scilicet secundam classem uniuersam abiciendam esse. sed aliter res se habet: nam adsunt loci pauci, sed certi, ubi secundi ordinis librorum lectiones Florentinam aut emendant aut suppleant confirmanturque adeo interdum mirifice ab interpretibus Graecis. quare hoc solum restat ut statuamus codicem *Z* descriptum quidem fuisse ex Florentino, sed postea hic illic emendatum ad librum paris auctoritatis (*Y*), cuius exigua sane et incerta, sed tamen aliqua notitia per eos solos libros ad nos manarit. id quod confirmant loci quidam in Parisino maxime libro ita comparati, ut in eius prototypo gemina lectio adfuisse uideatur, scilicet tam Florentina quam adscripta ei uel superscripta lectio archetypi alterius.

3. Denique tenendum est uel antiquissimos secundae classis libros multis locis pessum datos esse non librorum incuria, sed scholastica interpolatione: ita, ut paucis exemplis defungar, antiqui illi formulam *e re esse* cum non intellexerent, bis (D. 12, 1, 1. 13, 5, 18, 2, ubi tamen *P^a* uerum seruauit) mutarunt in *bene esse*: item D. 12, 2, 5, 1, ubi Ulpianus scribit 'iureiurando propria superstitione iurato standum esse', 'ei non standum esse' illi praescribere maluerunt: tum totum caput commenticium legitur apud eosdem p. 281, 29: denique D. 1, 5, 17 cum scriptum sit in *FR* 'in orbe Romano qui sint ex constitutione imperatoris Antonini ciues Romanos effectos esse', ex orbe Romano 'urbem Romanam', ex imperatore 'diuum Antoninum' effecerunt. hae traditarum rerum uerborumque immutationes sane peruersae et ab interpolatione non alienae neglegendae quidem non sunt: nam cum interpolationes illae in libris ex *Z* deriuatis omnibus adsint itaque dubitari non possit quin perscriptae fuerint in eo ipso codice saeculi opinor minimum undecimi incipientis, indicia sunt sine dubio Irnerio uetustiora et omnino antiquissima quae habemus interpretationis digestorum apud Italos renascentis. at codicum auctoritati inde multum detrahitur, quod non solum contaminati esse deprehenduntur, sed etiam interpolati.

Haec igitur est secundi ordinis codicum indoles et natura. sequitur ut consensus librorum deteriorum cum Florentina lectione hanc nequaquam confirmet, item, ubi dubius haereas inter Florentinam pristinam et eandem emendatam, ut nullum alteri utri adminiculum inde accedat, quod secundae classis libri aut cum hac aut cum illa conspirant. deinde huic ordini propriae lectiones, etiamsi eius generis libri uel omnes uel certe antiquiores constanter eas retineant, tamen plerumque deriuari et possunt et debent ex mera negligentia uel adeo interpolatione eorum qui ante Irnerium Florentinum librum descripserunt. denique etsi per se quidem probabiles uidentur, tamen propriam auctoritatem uix poterunt sibi uindicare, nisi aut a Graecis interpretibus confirmantur, id quod raro accidit, aut ita comparatae sunt, ut coniecturae finem excedere uideantur, cui opinationi ancipiti semper et ex arbitrio magis quam ex iudicio pendenti etiam rarius locus dandus est. sane cum haec ita se habere intellexissem, quaesiui mecum, annon supersedendum esset ingrato officio enotandae eiusmodi librorum uariae lectionis, qua hanc editionem onerari magis quam ornari erunt qui iudicent: rara enim sunt, ut dixi, archetypi illius *Y* uestigia et uel per digestum uetus solum minime aequabilia, ut per longum tractum plane euanescant, deinde post ingens interuallum insperato uideantur redire. quod aliquatenus indicare uolui ita, ut in iis partibus, ubi secundi ordinis codices propria bona nulla mihi

habere uiderentur, notas eorum in ima margine adscriberem uncinulis circumductas sic [PVLU]: quamquam in tali partitione nec mihi ipsi satis feci et in ea suo cuique iudicio standum esse uix opus est monere. uerum et propter ipsam incertam codicum horum naturam et propter litigia de eorum utilitate per saecula agitata non uidebatur omittendum esse, quin ex iis unum certe sui generis praestantissimum deligerem eiusque uariam lectionem non meo arbitrio selectam, sed ita dispositam ederem, ut cuius de eius indole ipsi iudicare liceret. contra non sustinui plures eius ordinis libros plene conferre et mendas mendis cumulare, praesertim cum usus me docuisset quidquid utile habeant codices ex *Z* propagati repraesentari libro Parisino, ea autem quae reliqui libri proponant sibi propria, id est diuersa a Florentino Parisinoque consentientibus, omnino sperni posse. quod cadere uel in Uaticanum Lipsiensem Pataninum (*VLU*) demonstrabit additamentum tertium habens plenam eorum lectionem ad titulos quattuor extremos libri quinti. contra libri Parisini in suo quidem genere excellentia non solum inde intellegitur, quod sescentis locis cum Florentino consentit, ubi reliqui omnes eius ordinis libri interpolatione mutati in alia omnia abeunt, sed quod etiam locis quibusdam quamuis raris tam contra Florentinum quam contra reliquos secundi ordinis libros uerum ex altero scilicet archetypo solus uidetur seruasse. inter quos maxime insignis locus est Papiniani D. 3, 3, 68 propositus inter specimina scripturae tabula priore, ubi non uocabulum a Parisini manu prima seruatum confirmatumque a Graecis cum non sit in Florentino, ad eius normam et deletum est in Parisino et abest a reliquis quotquot mihi innotuerunt digestorum libris. itaque in eo substiti. nam omnino iusta auctorum antiquorum crisis in eo uertitur, ut ex libris qui extant optimi quique deligantur, delecti plene et diligenter excutiantur, non ut quam plurimi libri inspiciantur et potiora quae sint uideantur ex iis omnibus afferantur: certe longi illi litterarum singularium ordines, quos artis magistri non magis expauescunt quam contemnunt, ab iis maxime frequentantur, qui cum impares sint scripturis recte aestimandis et probis segregandis a uulgaribus et inutilibus, ita libros agunt ad lectorem ut ex ouili pecora. omnium uero maxime in libro, qualis hic est, et ingenti et ita comparato, ut in describendo facillime librarius etiam peritus et modestus labatur, cauendum est ne testis praeter necessitatem admittatur. quapropter cum hanc operam susciperem, eam ei legem dedi, ut ab ipso inde principio uela contraherem et in apparatu instituendo intra codices stricto iure necessarios me continerem, nimia autem et superuacua euitarem.

Dixi de apparatu: pauca supersunt dicenda de mea horum librorum recognitione. digesta quamquam Florentini codicis ope longe minus corrupta ad nos peruenerunt quam Latina pleraque quae libris scriptis tradita accepimus, tamen quantopere errent qui talia nos legere opinantur qualia emiserunt eorum conditores, uel unus titulus finium regendorum satis demonstrat, quem alterius non minoris auctoritatis exempli ope, cum sit uersuum non plus LXXIV, duodecim locis emendare potuimus. quare coniecturae, modo ad artis leges et cum iudicio exerceatur, in his quoque libris omnino locus est. praeterea conditorum cum incuria maxime in litteris singularibus explicandis tum interpolatio, licita quidem iis et saepe necessaria, sed nobis molesta, fecit ut recensio quam ii proposuerunt a primaria auctorum scriptura tam saepe recedat, ut qui haec olim scripserunt si legent hodie in digestis accepta sibi relata, credibile sit saepe fore ut ipsi se non agnoscerent. prioris generis errores ut deprehendat et emendet, iure poscitur ab eo qui digesta recognoscit: contra in alterius generis interpolationibus deprehendendis et aliquatenus ad antiquiorem statum reuocandis cum nostrae aetatis iurisprudentia magna ex parte uertatur, digestorum editoris in ea re partes aut nullae sunt aut certe secundariae. ego in hac editione adornanda cum hoc potissimum mihi proposuissem, ut instrumentum ad crisis exercendam pararetur certum et plenum, crisis ipsam non neglexi quidem (neque enim ex iis sum qui cum codicis cuiusdam exemplum typis exscribi iusserunt auctorem sibi uidentur edidisse), sed subitariam magis et prout res incidit operam ei impendi: idque puto qui hac editione utentur non tam excusabunt quam laudabunt. nam qui sciunt quid requiratur ad digestorum crisis recte et plene instituendam et iuris auctorum in uocabulorum usu et structura et omnino in re grammatica proprietatem perdiscendam rerumque cogni-

quae singulis locis sufficiat comparandam, ii ultro confitebuntur eiusmodi negotium ab uno homine perfici non posse, sed flagitare uires unitas opera diuisa. certe si quis existet aliquando qui nobis depingat digestorum editorem qualis esse debeat, et optimum grammaticum et iuris publici priuatique prudentissimum pergatque inde cum eiusmodi forma operis perfecti hanc meam opellam componere, equidem sane fatebor me non esse nisi unum ex multis neque philologiae neque iuris scientiae plane expertem, sed nihilominus hominem ridebo. ante omnia textum quem edo ad Florentinam lectionem siue priorem siue posteriorem quam fieri potest proxime accedere uolui. quaecunque autem in textum recepi neutra Florentini libri scriptura confirmata, distinxī litteris obliquis, ut qui hac editione utitur statim moneretur aliter legi in codice Florentino. praeterea lectionibus iis, quae nullis libris defenduntur, sed aut nituntur mera coniectura aut certe receptae sunt contra Florentinam alterutram Graecosque consentientes (id quod usu uenit p. 3, 17), asteriscum praefixi, scilicet in iis partibus, ubi secundariorum librorum si non magna, tamen aliqua auctoritas esse uideretur. omnino rarissime in textu ornando a Florentino libro recessi nec fere in rebus grauioribus nisi ubi lectio diuersa non solum sua ipsius probabilitate commendaretur, sed etiam testimonio aliquo idoneo, maxime interpretum Graecorum: nam praeterea quamquam saepissime liquet de corruptela, saepe etiam de emendatione uel certa uel probabili, tamen plerumque incertum est, menda utrum recentior sit Iustiniano an in ipso digestorum archetypo fuerit atque ita ab eorum editore tolli non debeat. itaque hanc uiam tenui, ut quae praeterea praesto essent emendationum pericula probabiliora uel ab aliis inuenta uel a me excogitata, ea in ima margine ita adscriberem, ut neque uariarum lectionum immunditiis demergerentur nec facile effugerent eos qui textum legunt. contra interpolationes auctorum Iustinianorum plerumque non indicaui: ea enim opera, ut dixi, non tam digestorum editoris est quam eorum qui in iure antiquo inuestigando operam collocant. quamquam ubi aptum uideretur, maxime ubi propter eam ipsam interpolationem uerba quae nunc legimus uel hiare uiderentur uel alia ratione offensionem habere, talia quoque adnotaui. at meros errores compilatorum mendasque antiquiores ubi deprehendere mihi uiderer, eos animaduerti, sed ita, ut hae ipsius Iustiniani archetypi corruptelae, scilicet repertae tam in Florentino libro quam apud Graecos, a reliquis originis fortasse posterioris distinguerentur et ubi fieri poterat neque res ipsa loquebatur, lectores monerentur coniecturam prolatam ad ius Iustinianum porrigi non debere. ceterum caui, ne ad modum Haloandri auctorum uerba ad ordinarias grammaticae leges ita exigere, ut magistri castigant puerorum scriptiones scholasticas: nam eorum quae offendunt apud prudentes cum bonam partem et ipse persuasum habeam non ab auctoribus proficisci, sed a librariorum negligentia et compilatorum incuria, tamen inter eiusmodi errores et quotidiani sermonis licentiam fines si quidem regi possunt, certe non is sum, qui eos regam. emendationes quas alii proposuissent non inuestigaui data opera: id enim infinitum erat neque perficiendum ab homine multis negotiis praeterea districto. denique eiusmodi inuestigatio haud scio an maiorem difficultatem habeat quam utilitatem. nam nescio quomodo digestorum crisis plus quam credas iacuit post Cuiacium in hac quidem re non tam maximum quam unum scientiae nostrae lumen, et iacet etiam nunc. philologi enim ii quoque qui a Gaio et Ulpiano non abhorrent a digestis abstinere: iuris autem auctores optimi quique, quos propter prudentiae acumen suspicimus, ubi uerba auctorum tractare incipiunt, mirum in modum et artis philologicae expertes se probare solent et saepe adeo ne mediocri quidem linguae Latinae notitia imbutos, ut peruersissima quaeque et quouis auctore non inscito uel infante plane indigna quibus eculeis tormentisque addibitis defendant. denique si quando ad emendationem ipsi accedunt, monstra fere parturiunt et prodigia mirifica: quamquam rarius hoc faciunt et frequentius peccant uetustis ineptiis defendendis quam proferendis nouiciis. propter has causas in emendationibus priorum cognoscendis non multum temporis collocaui, sed examinaui tantum adnotatas in editione Gebaueriana uel in commentariis Schultingii et Smalenburgii et si quas praeterea uel ipse aliud agens obseruaui uel a me rogati Paulus Krueger et Hermannus

Fitting mecum communicauerunt. singulis nomen auctoris apposui, ut ubi ~~multum~~ adscriptum inuenitur, coniectura mea sit: coniecturas interrogationis signo notavi.

Graecis quae in digesta recepta sunt castigandis operam nauauit perutilem amicus optimus Rudolphus Hercher Graece doctissimus. in iuris quaestionibus difficilioribus quibusdam consului cum fructu necessarios meos Henricum Degenkolb et Paulum Krueger iuris consultos: hic praeterea uniuersi laboris socius factus cum in uaria lectione ex libris ueteribus enotanda tum in plagulis corrigendis me adiuuit.

Scripsi Berolini d. 15 Mart. 1866.

TH. MOMMSEN.

Quoniam absoluto uetere quod dicunt Digesto iam peruentum est ad recensio-
 nis pandectarum Bononiensis alterum uolumen siue Infortiatum quod dicitur (l. 24, 3, 1 ... 35, 2, 82
 uerb. *partes diuidantur*) cum Tribus partibus (35, 2, 82 uerb. *tres partes* ... 38 extr.), donec
 prodeat praefatio huic editioni destinata, interim pauca monenda sunt de libris ad hanc
 partem recognoscendam adhibitis et de ratione operis paulum in ea quidem immutata.
 adhibui autem praeter Florentinum librum et Graecorum interpretum reliquias codices Bo-
 nonienses numero sex, qui sunt hi:

W = codex Uaticanus 1407 saec. XII, cui et Bluhmius eum adscribit et inspecto scripturae
 specimine Iaffeus adiudicauit. incipit a libro 26 neque quicquam initio deest: finit
 propter aliquot foliorum defectum 37, 4, 12 pr. in uerbis *si uero*. inscriptiones habet
 plerumque plenas cum in Infortiato (ubi tamen deficiunt et per librum uicesi-
 mum nonum et in parte extrema inde a 34, 5, 2) tum in Tribus partibus. Graeca
 omissa sunt nec recepta est eorum uersio Latina. glossae adsunt usque ad
 D. 32, 41, 9, sed paucae eaeque Accursianis antiquiores: subscriptiones obseruatae
 sunt Martini Bulgari Rogerii. scriptus est optime mansitque, quod rarissime accidit
 in huius generis libris, a lituris fere immunis. contulit partem Bluhmius (cf. Savigny
Gesch. des röm. Rechts 3, 432), reliqua inde a 27, 5 Maierus Schraderi causa, qua
 collatione utor seruata hodie Tubingae in bibliotheca academica.

D = codex olim Petri Pithoei, deinde Rosnyanus, hodie Berolinensis Lat. fol. 268
 saec. XIII medii cum subscriptione in fine a manu diuersa exarata in litura nec
 referenda ad ipsum libri corpus hac: 'Dominus custodiat introitum et exitum
 nostrum. liber iste uocatur Infortiatum. quod est Rucadi (?) Palot clerici qui pro-
 pria manu scripsit hanc literam apud Andegauis anno domini M CC LXXmo sexto
 die Ueneris ante festum beati Andree apostoli'. incipit mutilus hodie D. 25, 1, 12,
 finit l. 38 extremo. inscriptiones habet integras fere usque ad 27, 2, 1, postea sola
 fere nomina auctorum. Graeca deficiunt neque adest uersio nisi ex supplemento
 postea adiecto. glossae adscriptae sunt nullae. contuli ego.

Q = codex Parisinus 4454 saec. XIII. complectitur iam partem et Infortiati et Digesti noui,
 incipiens 27, 1, 31, finiens 43, 4 fin., sed a principio certe mutilus est. inscriptiones
 habet ex parte plenas uel certe solitis pleniores. Graeca deficiunt (u. c. 31, 34, 7
 et 31, 88, 15) non substituta uersione Latina. glossae adscriptae sunt Irnerii
 (Savigny *Gesch.* 4, 39) Martini Bulgari aliaeque Accursianis antiquiores. adhibui
 uariam lectionem enotatam inde, non summa tamen cura, Schraderi causa a Kaus-
 lero, seruata hodie apud collegam meum Brunsum.

E = codex Bambergensis D. I. 10 (n. 827 catalogi Iaeckiani) saec. XIII incipientis, in-
 teger est habens 24, 3, 1 ... 38 extr. inscriptiones plenae sunt fere a 26, 5, 9 ad
 29, 3, 3: praeterea plerumque praescripta sunt sola nomina auctorum. Graeca
 praetermissa sunt abestque item certe a manu prima interpretatio Latina. glossae
 sunt doctorum ante Accursium omnes, pleraeque Rogerii: conspicuae sunt in his
 uariae lectiones plurimae ex Pisano libro desumptae. contuli Berolini.

I = codex Bambergensis D. I. 12 (n. 829 catalogi Iaeckiani) saec. XIII exeuntis. integer est eademque habet ac alter Bambergensis. inscriptiones plenae fere sunt cum in principio Infortiati proprii usque ad 26, 2, 19 tum in principio Trium partium usque ad 37, 4, 3: deinceps aut numeri adsunt cum nominibus aut nomina sola. pro Graecis plerumque reperitur uersio Latina suis locis in ordinem recepta. glossae similes sunt alterius Bambergensis, sed his uberiores, Rogerii maxime, item Pillii: uariae lectiones hic quoque saepe adnotantur Pisani libri praesertim, sed item sumptae ex libris Martini (p. 817, 12 al.) et Rogerii (p. 810, 19 al.). contuli Berolini.

C = codex Colladonianus olim, hodie meus, saec. XIII exeuntis uel XIV incipientis, omnes digestorum libros comprehendens (cf. append. III p. 17*). contuli ego.

Ad hos accedit ex Digesti ueteris libris

T = Taurinensis F. II. 14 saec. XII (cf. append. I c.), scilicet in parte ea, quam habet ex Infortiato, finiens 25, 3, 5, 13 uerb. *dizerit patrem*. contulit Berolini Kruegerus.

Libri hi a me adhibiti uidentur esse praestantissimi qui quidem ex hoc genere hodie extant: certe inter libros scriptos, quorum notitiam et aliunde et maxime ex copiis Schraderianis mihi paraui, nullum repperi, qui cum optimis horum compararetur propriumque aliquem usum praeter hos habere uideretur. nam Uaticanus Ottobonianus n. 1600, cuius aliqua expectatio fuit apud uiros harum rerum peritos, cum et pro Graecis habeat interpretationem Latinam neque plenae inscriptiones continuas nisi a l. 32, 30 ad l. 34, 4, praeterea sparsas tantum et raras, et interpolationes uetustiores et uulgares plerasque omnes, ab eo conferendo abstinui. hoc uellem examinare licuisset codices duos Cantabrigienses Infortiati, bibliothecae publicae signatum Dd. 8. 10 saec. XIV (Hach *Zeitschrift für gesch. Rechtswiss.* 5, 164), qui inscriptiones habere dicitur in parte priore eaque maiore fere plenae, item collegii Caio-Gonuilliani cod. 854. 15 saec. XIII (Hach l. c. p. 165), qui inscriptiones habere dicitur fere plenae in Infortiato proprie dicto: nam quamquam instructi sunt glossa Accursiana, tamen quantum intellegi potuit ex breui specimine reperto inter Schraderiana, uterque, maxime hic proxime accedit ad Uaticanum, habens e. c. p. 888, 13 lectionem *mater pater*. sed quod uere utile sit cum sine dubio ne illi quidem libri suppeditari sint, nolui coeptam editionem propter eos differre. denique donec felici casu aliquando emergant libri meliores, quod optare magis licet quam sperare, in his quos habemus adquiescendum est, quamquam uerum est aliorum duorum uoluminum scholae Bononiensis exemplaribus superstitibus longe deteriora haec esse: id quod uel inde¹ euidētissime apparet quod cum tam ueteris Digesti quam noui non ita pauci libri aetatem tulerint inscriptiones habentes plenae uel fere plenae, Infortiati eius generis duo extant quod sciam Uaticanus n. 1407 et Cantabrigiensis Caio-Gonuillianus n. 15, quorum ipsorum neuter praeterea neque ab aetate neque ab emendatione magnopere commendatur, ut his nominibus cum Taurinensi similibusque Digesti ueteris libris potius eos componas quam cum Parisino et reliquis praestantioribus.

Utunque fuerunt, haec habui subsidia: iam uidendum, quam utilitatem praebuerint et qua ratione adhibitae sint. quod dixi euenisse in Digesto uetere, ut per ipsa scholae Bononiensis primordia exemplum fieret libri Florentini (*Z*), habens ex altero archetypo Florentino auctoritate pari (*Y*) adnotata paucissimis locis supplementa quaedam, praeterea uero ingenti numero mendas et interpolationes et omnis generis futilia additamenta, idem etiam in secundo uolumine factum esse contendo. nam exemplaria quotquot extant proficisci ex archetypo quod hodie adseruatur Florentiae inde maxime colligitur, quod quae interpolauit manus secunda in ipso libro Florentiae, fere redeunt in libris Bononiensibus, praeterea mendae Florentini leuissimae quaeque et emendationes in eo conspicuae passim turbas crearunt libris deterioribus communes. ita, ut uno exemplo defungar, uideant qui haec legunt, quomodo p. 806, 27 uerba quaedam male repetita a Florentini uoluminis librario et ab ipso statim recte expuncta nihilominus in reliquos libros et maxime in antiquissimos

¹ Eodem referendum est, quod Petrus is qui scripsit exceptiones in Gallia saec. XII, cum haberet Digesta et uetus et nouum, Infortiato caruit.

quosque sese insinuarint. — Descendunt autem exemplaria Bononiensia quaecunque extant non solum ex Florentino, sed etiam ex exemplo eius eodem omnia eoque passim mutato iam et interpolato. ita, ut item unum locum citem, cum similes plurimos suppeditet uaria lectio cum allata iam tum postea afferenda, in nota ad p. 859, 39 positum caput omnino suppositiciū legitur in libris quotquot supersunt praeter Florentinum. sane quamquam multis locis, ubi uulgares libri siue in emendatione siue in interpolatione contra Florentinum conspirant, antiquissimi quique, maxime Uaticanus et Berolinensis, Florentinam lectionem reddunt non ex Pisani libri recognitione postea demum illatam, sed ex ipso archetypo communi (*Z*) repetitam, tamen restant plerique, in quibus cum pariter omnes corrupti et interpolati sint, errorem patet ab ipso illo archetypo proximo proficisci, propagatum inde in exempla quotquot extant scholae Bononiensis. hoc quoque inde certa ratione colligas Bononiensium librorum archetypum passim habuisse duplicem lectionem, in textu alteram, alteram ad marginem uel inter uersus, unde in uetustioribus libris frequentissime reperiuntur dittographiae iuxta in ordinem uerborum admissae. — Quae cum ita sint, nihilo minus sunt loci minimum quattuor, nimirum D. 30, 69, 2. 3. 30, 90. 31, 40. 33, 5, 9 pr., ubi Florentina lectio aperte hians in codicibus Bononiensibus uel omnibus uel longe plerisque ita expletur, ut supplementa ea et sententia tueatur optime restituta et ὁμοιοτελεΐτων ratio et maxime comparatio Graecorum, ut coacti debeamus admittere antiquo alicui iuris auctori, qui uersarit commune exemplar librorum Bononiensium, praeterea copiam fuisse certe in hisce libris alterius archetypi (*Y*) indeque eum supplementa illa petiisse. — Plane eadem ratione Digesti ueteris secundi ordinis libros uidimus bona quaedam sibi propria habere et in tribus primis libris et in decimo septimo, sed iis ipsis locis dittographiam fere reperiri, ut appareat in primario exemplari et Florentinam lectionem affuisse et superscriptam ei alteram (cf. p. 492, 30. 493, 18. 494, 10 al.).

Quae cum ita esse intellexissem, placuit per duos libros 30. 31 adscribere uariam lectionem sex illorum librorum, quos supra recensui, scilicet trium meliorum *WDE* plenam (nulli enim ex his ut in primo uolumine Parisino principatum adsignare licet), trium deteriorum *IQC* suppressis propriis erroribus. at in libris 24—29, qui iam prodeunt, ex secundi ordinis libris satis uisum est enotare potiora, maxime ubi Florentina lectio aut duplex esset aut manifesto mendosa, ut quomodo Bononienses inde se expedierint intellexeretur, praeterea emblematis maioribus locum dare in adnotatione: nec uolui procedere ultra, non laborem defugiens, sed ueritus ne inani diligentia antiquitus tradita opprimerentur magis quam adiuuarentur. addidi tamen in appendice quinta tituli de liberis et postumis (XXVIII, 2) plenam deteriorum uarietatem: nam quamquam uix sperandum est, ut qui hodie sunt iuris prudentes Haloandrina eripi sibi patiantur et fucatam illam criticae artis speciem, qua adhuc et se et alios ludificantur, aliquando deponant, tamen meum fuit exemplo luculento demonstrare in ea uarietate, quam omisi, non reperiri nisi sordes meras bonae frugis plane expertes. denique hoc docebit uaria lectio a me allata, nimirum eos, quibus datum est discere, uariam lectionem recensionis Bononiensis adscriptam in editione Gebaueriana et inde in Kriegelianam translata pendere ex libris saeculi XV et XVI, cum uel hodie extant eius generis codices trecentis minimum annis antiquiores possitque certe pro recensione Bartoliana et Politiana substitui ea, quam adhibuerunt quattuor doctores.

Graecorum Modestini insertorum libris digestorum uicesimo sexto et uicesimo septimo interpretatio Latina in exemplaribus Bononiensibus plerisque proposita cum hodie uulgo credatur facta saeculo Iustiniano, quod si uerum esset, certe utilissimum subsidium foret ad emendanda ipsa Modestiniana, demonstrare debui in appendice quarta eam scriptam esse non sexto saeculo Constantinopoli, sed duodecimo Pisis, scilicet a Burgundione. quod feci inuitus: nam molestum est refellere commenta tam incredibilia quam uulgo credita. ceterum hac occasione usus secundi ordinis libri uetustiores (ut *WDE*) et recentiores (ut *IC*) quomodo in Graecis tractandis differant, demonstraui: qua demonstratione quae supra de hisce codicibus proposui aliquatenus supplentur et confirmantur.

Restat aliud addendum, quod non tam ad secundum uolumen Bononiensis recensionis pertinet quam ad digesta uniuersa, sero obseruatum nec tamen praetereundum, postquam

observatum est, scilicet interpolationem eam, quam in emendationibus Florentino libro antiquo tempore adscriptis regnare supra (p. II) dixi, pendere ab ipsis auctoribus scholae iuris Constantinopolitanae. id docuerunt me duo loci potissimum, p. 722, 13, ubi totum caput 24, 3, 9 deletum a Florentini emendatore omissum est in recensionibus Graecis idque factum esse propter ius interim mutatum lata lege nouella 150 ex scholiis Graecis intelligitur, et p. 787, 41, ubi cum caput 27, 1, 14, 4 recte scriptum in Florentino libro a prima manu emendator ita mutarit, ut sententiam plane peruerteret, ea ipsa peruersa sententia redit apud interpretem Graecum. accedunt alia similia alibi, ut p. 728, 3 uerba *uel ancilla effecta* deleta in libro Florentino, omissa a Byzantiis iuris enarratoribus, p. 3, 17 uerba *potissima pars* a Florentino emendatore inepte mutata sic, ut fieret *potentissima pars*, ab interprete sic uersa, ut poneret *icχρότατον μέρος*. cf. item p. 682, 30. itaque cum hoc dudum intellectum esset neutri testi fidem satis constare, iam addidimus interdum eos etiam colludere. praeterea iuris Byzantii studiosi iam hoc non neglegent emendatorem libri Florentini Stephano et Dorotheo reliquisque Iustinianis auctoribus non solum aetate uel parem uel certe supparem fuisse, sed etiam ab eorum scholis pendere et suum digestorum librum eum ad eorum doctrinam similiter accommodasse, ut Bononiae discentes uerba mutarunt ad libros Martini et Rogerii. ceterum postquam hoc comperi, quamquam ante quoque caute usus tam Byzantiis quam Florentini emendatoris testimoniis, tamen in operis parte posteriore etiam magis quam ante factum est ad Florentini libri primam manum uerba recognoui. sed cum iure diffidas Graecis istis, tamen sescentis locis iisdem, maxime Florentini libri emendatori, acceptas referendas esse correctiones ab authentico petitas nemo negabit, qui uel obiter uariam lectionem perlustret. quid quod supplementa ab eo adscripta (quae emendationibus longe praestare usus docuit) plerumque defenduntur aut *ὁμοιοτελεῖται* aut litterarum simul omissarum numero saepe aequabili et ita constituto, ut ex Florentino libro appareat excidisse archetypi uersum integrum. sed haec aliquando curatius explanabantur.

Denique si qui sunt qui fauent huic meae operae (puto autem esse quosdam, quamquam studia haec hodie iacent nec iuri magis operam dant Latine docti quam iuris prudentes Latine sciunt), eos rogatos uelim, ut si quas mendas typothetarum per hunc librum animaduenerint, quas spero raras fore, earum me commonefaciant, ut dum fieri potest mutantur.

Scripsi Berolini die 23 Febr. 1868.

TH. MOMMSEN.

IUSTINIANI

IURIS ENUCLEATI EX OMNI UETERE IURE COLLECTI

DIGESTORUM SEU PANDECTARUM

LIBER PRIMUS.

5

I.

R DE IUSTITIA ET IURE R

S

- 1 ULPIANUS libro primo institutionum. Iuri operam daturum prius [B. 2, 1, 1. Ep. 1, 1 — 3. 6. 40] S
nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum: nam, ut ele-
ganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi. Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: 10
iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo sepa-
rantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, uerum etiam prae-
miorum quoque exhortatione efficere cupientes, ueram nisi fallor philosophiam, non simu-
2 latam affectantes. Huius studii duae sunt positiones, publicum et priua- (Ep.) I. 1, 1, 4. 1, 2, 1
tum. publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, priuatum quod ad singulorum 15
utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam priuati. publicum ius in sacris, in
sacerdotibus, in magistratibus constitit¹. priuatum ius tripartitum est: collectum etenim est
3 ex naturalibus praeceptis aut gentium aut ciuilibus. Ius naturale est, quod natura omnia
animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae
in terra, quae in mari nascuntur, auium quoque commune est. hinc descendit maris atque 20
feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc edu-
catio: uidemus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censer. Ius (L)
4 gentium est, quo gentes humanae utuntur. quod a naturali recedere facile intellegere licet,
quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit. 24
- 2 POMPONIUS libro singulari enchiridii. Ueluti erga deum religio: ut paren- [B. 2, 1, 2] *P
tibus et patriae pareamus:
- 3 FLORENTINUS libro primo institutionum. ut uim atque iniuriam pro- [B. 2, 1, 3. Ep. 2, 15] S
pulemus: nam iure hoc euenit, ut quod quisque ob tutelam corporis sui fecerit, iure
FRP(VU)

¹ consistit (uide infra)?

1—5 sic F, ubi 3 iure atramento suppletur; in-
scriptio nulla in RP. Uide praef. 5 lib. I F |
6 rubricae numerus abest a F cum hic tum
passim, v. praef. 7 iustitia et] iusticie R |
R om. F 9 oportet t F | a om. R | elegan-
teir F 10 definie ius R | ars boni] sbo ho-
die fere euanuit F 11 et aequi] aequae-
qui R 12 illicito] illicitum R | poenarem F¹
13 qu'oque F² 14 publicum et priuatum
bis F (em. f) 15 speciat R 16 publicae F |
priuatum P² 17 consistit PVU, cYNICTATAI B |

e's tenim est F, est enim PV Inst., enim est U
19 ius's' F | proprium] proprium est P, est
proprium U | quae in terra bis F^{ac}, quae in
terra quae in celo ex Inst. V 20 auium R
21 confugatio PVU Inst. | hinc lib.] in hic lib. F^{ac},
lib. U 22 etenim] F^{ac} P, est enim F^{ac}, enim V,
et U 23 quod] quod R | a om. F^{ac} 24 hoc solis
hominibus bis F^{ac} | communes sit R 25 pom-
ponius] ****onius primis litteris euanidis F |
libros R 26 et patriae] patriae PV 27 floren-
tinus R, florentius PU | propolsemus F^{ac}

fecisse existimetur, et cum inter nos cognationem quandam natura constituit, consequens est hominem homini insidiari nefas esse.

- 4 ULPIANUS libro primo institutionum. Manumissiones quoque iuris I. 1, 5 pr. B. 2, 1, 4 S gentium sunt. est autem manumissio de manu missio, id est datio libertatis: nam quamdiu quis in seruitute est, manui et potestati suppositus est, manumissus liberatur potestate. 5 quae res a iure gentium originem sumpsit, utpote cum iure naturali omnes liberi nascerentur nec esset nota manumissio, cum seruitus esset incognita: sed posteaquam iure gentium seruitus inuasit, secutum est beneficium manumissionis. et cum uno naturali nomine homines appellaremur, iure gentium tria genera esse coeperunt: liberi et his contrarium serui et tertium genus liberti, id est hi qui desierant esse serui. 10
- 5 HERMOGENIANUS libro primo iuris epitomarum. Ex hoc iure gentium intro- B. 2, 1, 5 *P ducta bella, discretæ gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, aedificia collocata, commercium, emptiones uenditiones, locationes conductiones, obligationes institutæ: exceptis quibusdam quæ iure ciuili introductæ sunt. 14
- 6 ULPIANUS libro primo institutionum. Ius ciuile est, quod neque in totum a B. 2, 1, 6 S naturali uel gentium recedit nec per omnia ei¹ seruit: itaque cum || aliquid addimus uel detrahi- f. 20¹ mus iuri communi, ius proprium, id est ciuile effeimus. Hoc igitur ius nostrum con- I. 1, 2, 3 stat aut ex scripto aut sine scripto, ut apud Graecos: τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγραφοι, οἱ δὲ ἄγραφοι.
- 7 PAPINIANUS libro secundo definitionum. Ius autem ciuile est, quod ex legi- B. 2, 1, 7 *P bus, plebis scitis, senatus consultis, decretis principum, auctoritate prudentium uenit. (B) 20
- 1 Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiunandi uel supplendi uel corrigendi iuris ciuilibus gratia propter utilitatem publicam. quod et honorarium dicitur ad honorem² praetorum sic nominatum.
- 8 MARCIANUS libro primo institutionum. Nam et ipsum ius honorarium uiua B. 2, 1, 8 S uox est iuris ciuilibus. 25
- 9 GAIUS libro primo institutionum. Omnes populi, qui legibus et mo- Gai. 1, 1. B. 2, 1, 9 S ribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium ciuitatis³ est uocaturque ius ciuile, quasi ius proprium ipsius ciuitatis: quod uero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes⁴ peraeque custoditur uocaturque ius gentium, quasi quo iure 30 omnes gentes utuntur.
- 10 ULPIANUS libro primo regularum. Iustitia est con- I. 1, 1 pr. 3. 1. B. 2, 1, 10. Ep. 1, 4—6 S stans et perpetua uoluntas ius suum cuique tribuendi⁵. Iuris praecepta sunt haec: honeste 1 uiuere, alterum non laedere, suum cuique tribuere. Iuris prudentia est diuinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia. 35
- 11 PAULUS libro quarto decimo ad Sabinum. Ius pluribus modis dicitur: uno B. 2, 1, 11 S^{*}

FRP(VU)

¹ eis (Brenchm.: u. i.)? ² ab honore (dett.)? ³ ciuitatis habent etiam Inst. 1, 2, 1, om. Gaius recte ⁴ populos ins. Gaius et Inst. recte ⁵ tribuens (u. i.)?

1 naturam R 2 mini insidiari ne] sic f², minehoinsciari ne f¹ in litura; inc. F¹ nefas] ineffas R 3 manumissione's¹ F 4 de manu missio id est om. PVU 5 potestates R 6 sum's p'i'sit F | utpote R 7 notam R 8 naturalis R 9 genere R 11 germogenianus P | gentium] gen R 12 introducta] FP, introductam R, introducta sunt VU 13 collata PVU 14 iure] a iure fRPU | introductae] fRPU, introducta F; καὶ τὰ συνάλλαγματα καὶ αἱ ἐνοχαὶ πάντα σχεδὸν τοῦ ἐθνικοῦ ἐστὶ τινὰ δὲ καὶ ὁ πολιτικός ἐφεύρεν B 16 ei seruit] αὐτοῖς ἐπεται B, quod ducit ad lectionem eis seruit | 'de'trahimus F² 17 icitur F 18 gra'e'cos F² | Graeca recte (nisi quod ἀγραφοι) F, recte fere (nisi quod ἐτταφοι et ἀσρα-

φοι) R, ἰοννωμωνωνμνηετταφωγλεααφωγ P, τονωγαμνηετταφωγαγαφωγ V, τονωμωνωμνηετταφωγασραφωγ U 19 papianus R | ex] et P 20 decretis om. R 21 i'u's F² | est om. PU | adiunand R 22 honerarium P | ab honore PVU | praetorem R, praetorio V 24 uiua] FP⁴ U, uiuaa R, quia uiua P^a, quasi uiua V 26 primo] secundo PVU 29 ius propr.] huius propr. P^a 30 gentium] centium F 31 gentes] centes F¹ 33 tribuendi] tribuens Inst. cum B et Ep.: δικαιοσύνη ἐστὶ σταθερὰ βοήθεια καὶ διηλεκτής ἐκάστῳ τὸ ἴδιον ἀπονέμοις δίκαιον 34 cuique] quique F¹, quique R, unicuique U | iurisprudenti F (suppl. f) | est om. P^a 35 ini'u'sti F² 36 plurimus P^a